

УДК 94(477) «1921»

В. К. Тукан

ЗВУЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ ТА ЙОГО ЗГОРТАННЯ (1921 р.)

У статті розглядається процес звуження соціальної бази махновського руху та його згорання в 1921 році.

Ключові слова: махновський рух, соціальна база.

В статье рассматривается процесс сужения социальной базы махновского движения и его свертывание в 1921 году.

Ключевые слова: махновское движение, социальная база.

The article discusses the process of narrowing the social base of Makhno movement and its collapse in 1921.

Key words: Makhno movement, the social base.

Постановка проблеми. Махновський рух, як одна з найбільших течій в українській революції 1917-21 років за весь період свого досить недовгого існування пройшов декілька етапів розвитку. Від Невеликого партизанського загону, до армії, яка налічувала 70 тисяч воїнів. Разом зі створенням армії була створена також нова мо-

дель суспільних відносин на землях декількох районів південної України, яка під безперервним тиском переважаючих сил ворога проіснувала близько двох с половиною років.

Основну рушійну силу махновського руху становило українське селянство. Саме спираючись на цю соціальну групу, на її інтереси і сподівання, Махно і створив могутню армію, яка здобула багато видатних перемог.

Саме з початком відходу від махновців широких верств населення і почався процес занепаду руху, який вилився в його військову поразку.

Аналіз актуальних досліджень. Першою роботою, яка розкривала невідомі сторінки останніх місяців існування махновського руху стала книга колишнього начальника відділу штабу і близького друга Н.І. Махно - П.А. Аршинова. Видана в Берліні 1925 року, це видання до недавнього часу було заборонено на території України.

Також важливим свідченнями є листування Н.І. Махно з П. Аршиновим, де висвітлені проблеми саме цього періоду.

Детально описані події літа 1921 року в мемуарах начальника штабу РПАУ В.Ф. Білаша.

З досліджень, котрі з'явилися після 1991 варто виділити роботи В. Верстюка, О. Шубіна, О. Семанова, В. Волковинського та ін.

Мета статті. На основі аналізу нових фактів і опублікованого матеріалу розкрити проблему звуження соціальної бази махновського руху та його згортання

Виклад основного матеріалу. Ситуація, що склалася до початку 1921 року на Україні, була досить складною, громадянська війна вступала в свою завершальну фазу. Сили РСЧА контролювали більшу частину території, що входила до складу УРСР.

Після польського походу 1920 року, що невдало закінчився для червоних військ, і спроби встановлення радянської влади в Польщі кордон тепер пройшов по річці Збруч.

Впровадження запропонованої В. Леніним політики НЕПу дозволило дещо знизити опір радянській владі з боку селянства. Об'єктивно, більшовики, наступивши на горло власній ідеологічній риториці, поступово повертали подобу ринкової економіки в сфері дрібного товарного виробництва і в аграрному секторі [7, с. 32].

Адже політика військового комунізму, тобто відвертого пограбування селян за допомогою військової сили провалилася. До того ж, до початку 1921 року в керівництві РКП поступово взяла гору та точка зору, що необхідно спочатку побудувати нове соціалістичне суспільство в окремому взятому країні. Тому як надії на світову революцію, які висловлювалися Л. Троцьким і його оточенням у 1917-1919 роках, після провалу польського походу розсіялися остаточно.

В умовах фактичної міжнародної блокади і розрухи в економіці, для радянської влади однією з обов'язкових умов для стабілізації ставало придушення опору всередині країни [11, с. 216].

Однак всередині країни продовжували діяти численні групи противників радянської влади, які не були прихильниками реставрації монархії, представляючи центристські та ліві рухи, що були поставлені комуністами поза законом.

Найбільшою з цих сил була Револьюційна Повстанська Армія України на чолі з Нестором Івановичем Махном.

Махновці, на різних етапах громадянської війни з радянською владою іноді співпрацювали, але частіше воювали. На початку 1921 року більшовики як раз оголосили Махно і його армію поза законом, а воюючи проти Врангеля разом з частинами РСЧА полки Кримського корпусу роззброїли, та вбили багатьох махновців.

Махно сприйняв це як пряму зраду і порушення договорів, які радянська адміністрація уклала з ним перед походом на Крим. Тому, відмобілізувавши частину військ, що знаходилися під його командою «батько» оголосив комуністам тотальну партизанську війну [5, с. 84].

Війна ця відрізнялася від тієї, яку махновці вели проти військ Денікіна і Врангеля, а також проти Червоної Армії у 1919-20 роках. Великі військові з'єднання - корпуси, дивізії, бригади вже не підходили для тактичного малюнка бойових дій, тому на зміну їм прийшли легкі і маневрені кінні з'єднання, які чисельністю рідко перевищували 150-200 вершників.

Махновці, використовуючи нову військову тактику, також змінили і своє ставлення до представників комуністичної влади. Раніше, під час зіткнень з частинами Червоної Армії вони порівняно рідко вдавалися до такого непопулярного заходу, як розстріл полонених - тільки в тих випадках, якщо за свідченнями місцевих жителів даний полонений скоїв по відношенню до них (місцевих жителів) будь-який злочин. Також розстрілювалися махновцями політичні комісари і працівники ВЧК - як відповідальні за терор проти анархістів і місцевого населення [14, с. 88].

З початку 1921 року шлях повстанських загонів - і це треба відверто визнати - був рясно политий кров'ю часто невинних людей. При нападах махновців на тиліві комунікації, обози, окремі військові частини, сільради та відділення міліції на місцях, все частіше спостерігалася картина повного винищення комуністів, командирів і співчуваючих радянській владі. Аналогічно чинили з солдатами інонаціональних частин РСЧА - китайцями, естонцями, латишами, угорцями. Махно вважав їх найманцями, що не підпадають під визначення

«військовополонений». І потрібно сказати, що з точки зору військової права, традиції та усталених понять про етику ведення бойових дій головнокомандувачем РПАУ мав рацію ... [2, с. 149].

Виключення робилося тільки для тих солдатів Червоної Армії, які виявляли бажання приєднатися до махновських загонів.

Питання з поповненням, до речі, в описуваний період стояло досить гостро. Чотири роки Першої Світової війни і три роки війни громадянської, яка до того ж велася на території, де розташовувалися основні бази поповнення Повстанської Армії, а також блокада радянськими військами зв'язки з центральними губерніями Росії ніяк не сприяли припливу до неї нових бійців і командирів замість вибулих з - за поранень і загибелі.

З командним складом в останній період існування махновщини було особливо складно. Вже загинули в боях такі видатні командири РПАУ, як А. Калашников, П. Гавриленко, І. Лютий, А. Лепетченко, С. Каретников та ін.

Військовий талант і інтуїція Махно багато в чому компенсувала істотний дефіцит командного складу, проте особисто командувати кожним підрозділом він звичайно не міг. Як результат - у багатьох частинах при нових командирах погіршилася дисципліна, мали місце випадки свавілля по відношенню до мирного населення, пияцтва [1, с. 225].

Махно, розуміючи, що якщо цей процес не зупинити, то армія може розклатися, залізною рукою наводив порядок, не зупиняючись перед суворими рішеннями. Так, він особисто розстріляв командира піхотного полку - за пияцтво та грабунки, і армійського скарбника - за розтрату казенних грошей.

Проте, чудово усвідомлюючи, що розстрілами справі поповнення армії суттєво не допомогти, штаб РПАУ в лютому 1921 року вперше оголосив мобілізацію в Повстанську Армію на території Гуляй-Поля, Олександрівська, Полтавська і Токмака [8, с. 121].

Раніше РПАУ комплектувалася виключно на принципах добровільності, і навіть у найважчі дні руху - в серпні-вересні 1919 року мобілізації махновці не оголошували.

Можна по-різному оцінювати даний захід, однак у підсумку шкоди від нього вийшло набагато більше, ніж користі. Селяни, які до того дуже активно підтримували рух, тепер ухилялися від призову, саботували діяльність махновських вербувальників, не давали фураж і змінних коней.

Пов'язаний цей крен у настроях був, як уже говорилося вище, з деяким переглядом більшовиками своєї політики на селі в бік деякого

пом'якшення її. Зокрема, скасування військового комунізму і оголошення НЕПу, зниження репресивної політики стосовно середнього та заможного селянства, нарешті, просто втому хліборобів від безперервної зміни влади і каральних операцій і білих, і червоних, і махновців, що слідували за цим.

У середовищі повстанської армії, незважаючи на всі зусилля контррозвідки і особисто Махно з протидії підіривній роботі червоних, посилювалося бродіння. Почастішали випадки дезертирства, як серед рядових учасників, так і серед командирів, які ясно усвідомлювали, що військові сили Радянської Росії і повстанського району надто нерівні, і питання військової поразки махновщини - це лише питання часу [5, с. 39].

У серпні 1921 року військова операція Червоної Армії проти махновщини вступила в завершальну фазу. Знаючи на практиці, як діють махновці, командувач військами Республіки М.В. Фрунзе створив восьмикратну перевагу в живій силі на користь РСЧА. Навколо Гуляй - Поля зімкнулося залізне кільце з внутрішніх військ, полків 1-ї Кінної Армії, частин особливого призначення і регулярних піхотних і кавалерійських з'єднань Червоної армії.

Однак Махно вчасно розгледів, яка небезпека йому загрожує, зібрав у кулак військові сили, що залишилися в нього, пробився з оточення, і почав відступати від наседаючої на нього червоної частини у південно-західному напрямку [13, с. 42].

За цей останній рейд по території України повстанці заплатили страшну ціну. Коли 28 серпня 1921 року, після бою на прикордонній заставі біля Дністра Махно перейшов радянсько-румунський кордон, з ним залишалося тільки 78 людей найближчого оточення і охорони - більшість з них було поранено, і до межі виснажені безперервними боями і відступами. Махновська епопея, яка тривала три роки, і вмістила в себе чимало героїчних і трагічних сторінок, була завершена.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки, хотілось би відзначити велику роль махновського руху і його учасників в революції 1917- 1921 років на Україні. Також слід зазначити, що причини поразки Повстанської Армії криються не тільки у величезній перевазі РСЧА в живій силі і техніці. Звуження соціальної бази вкрай негативно позначилося на махновщині, і в останній період свого існування вона фактично діяла, як спільнота людей, котрим вже нічого втрачати, і які боролися до кінця саме тому. Ідеологія та лозунги побудови принципово нового суспільно-

політичного ладу в цій ситуації остаточно відійшла на другий план. В подальшому, генеруючи в тому числі досвід махновського руху, можна використовувати інформацію про природу виникнення і згорання масових народних рухів в курсі лекцій «Історія України».

ЛІТЕРАТУРА

1. Аршинов П. История махновского движения / П. Аршинов. – Запорожье, 1995.
2. Буденный С.М. Пройденный путь /С. Буденный – М., 1973.
3. Верстюк В. Махновщина: штрихи к истории движения. Нестор Иванович Махно (Воспоминания, материалы и документы). – К.: 1991.
4. Голованов В. Нестор Махно / В. Голованов — М.: Молодая гвардия: 2008
5. Голованов В. Тачанки с юга. /В. Голованов - Запорожье: 1996
6. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин. — Спб.: 2001 .
7. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно — М.: ТЕРРА : 1996.
8. Савченко В.А. Махно. Историчне досьє / В.А. Савченко – Харків: 2005
9. Семанов С. Нестор Махно. Вожак анархистов./ С. Семанов— М.: Вече: 2005.
10. Скирда А. Нестор Махно, казак свободы (1888-1934). Гражданская война и Борьба за вольные советы в Украине 1917-1921./ А. Скирда. — Париж: Громада: 2001.
11. Слащев Я. Белый Крым в 1920 году./Я. Слащев. М.: 1990
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Историчний нарис. / В. Солдатенко : К.: 1999.
13. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно. Сентябрь 1917 - август 1921./ А.В. Тимощук — Симферополь: Таврия: 1996.
14. Шумов С., Андреев А. Махновщина./ С. Шумов — М: Эксмо: 2005.
15. Яруцкий Л. Махно и махновцы. / Л. Яруцкий— Мариуполь, 1994.
16. Peters V. Nestor Makhno: The life of an anarchist / V. Peters. - Winnipeg: Echo Book, 1970.